

Ekstrasensor qavrayış fenomeninin eksperimental öyrənilməsi tarixi

Səbinə Telman qızı Cəbraylova

*BDU-nun "Gender və tətbiqi psixologiya" kafedrasının
fəlsəfə doktoru proqramı üzrə dissertantı*

E-mail: sabina.cabrayilova19@gmail.com

Rəyçilər: psixol.ü.f.d., dos. İ.M. Məmmədli,
psixol.ü.f.d. M.H. Mustafayev

Açar sözlər: ekstrasensor qabiliyyətlər, ekstrasensor qavrayış, tədqiqat, eksperimental metodlar, görücülük, telepatiya, paranormal proseslər

Ключевые слова: экстрасенсорное способность, экстрасенсорное восприятия, исследование, экспериментальные методы, ясновидение, телепатия, паранормальные процессы.

Key words: extrasensory abilities, extrasensory perception, research, experimental methods, clairvoyance, telepathy, paranormal processes

ESQ-ın öyrənilməsində əsas sual bu fenomenin paranormal təbiəti ilə bağlıdır, yəni ekstrasensor qavrayış həqiqətən elmə məlum olmayan paranormal bir prosesdən irəli gəlirmi?

Psixi Tədqiqatlar Cəmiyyəti qurulduqdan sonra və XX əsrin birinci rübündən etibarən parapsixoloqlar getdikcə ESQ fenomeninin mövcudluğu haqqında reallığın sübutunun yalnız elmi laboratoriya şəraitində yoxlanıla biləcəyi qənaətinə gəldilər. Tezliklə, ESQ öyrənmək üçün standart bir eksperimental sxem hazırlandı və tədqiqata daxil edildi. Bu sahədə ilk tədqiqatlar mental mediumların öyrənilməsi çərçivəsində aparılmışdır. O illərin tipik bir təcrübəsi belə görünürdü: təcrübəçi mövzunun hiss üzvləri üçün əlçatmaz olan bir obyekt (hədəfi) seçir, bundan sonra ESQ-dan istifadə edərək nə cür obyekt olduğunu, hansı növ material, hansı formada və s. olduğunu müəyyən etməyə çalışırdı.

Təxminən eyni vaxtda, bütün ekstrasensor hədəflərin bilinmədiyi və nəzəri cəhətdən sərhədlənməyən açıq cavablı təcrübəsi (əslində "sərbəst cavab təcrübəsi") icad edildi. Məsələn, bir obyekt bir insan fotosəkili kimi bir çox parametrlərə malik olduğu zaman. Bu tip təcrübələr, ekstrasensor qavrayış təcrübəsinin əsasını təşkil edən prosesləri dərk etməyə əhəmiyyətli bir töhfə vermişdir (1). Bununla birlikdə, tədqiqatın ilkin mərhələlərində bu təcrübələr nəticələrin kəmiyyət deyil, keyfiyyət baxımından işlənməsi baxımından əhəmiyyətli bir məhdudiyətə malik idi. Məsələn, Qazrinin ilk təcrübələri telepatik vizual görüntüləri ötürmə qabiliyyətini öyrənilirdi; nəticələr operator və resipientin şəkillərinin xarici oxşarlığı ilə qiymətləndirildi (3). Nəticələrin kəmiyyət qiymətləndirilməsinin olmaması, ESQ fenomeninin reallığını sübut etmək üçün onlardan istifadə etməyə imkan vermədi.

ESQ-ın öyrənilməsi üçün eksperimental metodların inkişafının növbəti mərhələsində nəticələrin kəmiyyət baxımından qiymətləndirilməsinin zəruriliyi nəzərə alınmışdır. Buraya həm insanın ekstrasensor qabiliyyətlərinin ümumi qiymətləndirilməsi, həm də təsadüfən testdən keçmə ehtimalının qiymətləndirilməsi (təxmin etmək) daxildir. Nəticələrin kəmiyyət qiymətləndirilməsini təqdim etmək cəhdləri Psixi Araşdırmalar Cəmiyyətinin gələcək qurucularından olan ingilis keşişi Kririnin beş qızı ilə aparılan ilk təcrübələrində belə tətbiq edildi (4). Bu təcrübələrdə operator müxtəlif növ obyektlərə (oyun kartları, saylar və s.) diqqətini cəmləyir-

miş və onları düşüncələri vasitəsilə resipientə çatdırmağa çalışırdı. Bu zaman təcrübəçilər müəyyən bir kartı (1/52) və iki rəqəmli rəqəmi (1/90) təsadüfi təxmin etmə ehtimalını nəzərə aldılar. Bunun sayəsində bacılarla aparılan tədqiqatdan alınan təsadüfi nəticələrin ehtimalını təxmin etmək mümkün idi, lakin “çox aşağı ehtimal” kimi qiymətləndirildi (1).

ESQ tədqiqatının nəticələrinin kəmiyyət və ehtimal dəyərləndirilməsinin əhəmiyyəti, eyni zamanda çoxlu təkrarlamalara ehtiyac 1884-cü ildə gələcək Nobel mükafatı laureatı Şarl Rişe tərəfindən tərtib edilmişdir (1). O təklif etdi ki, çoxlu sayda insan uzun oyun kartlarının ardıcılığını təxmin etmək üçün sınaqdan keçirilərsə, tam təsadüf nəticəsində ehtimal olunan kartların sayı psixi qabiliyyətlərin mövcudluğunun sübutu olacaqdır. Bu, ESQ tədqiqatlarının gələcəkdə inkişafı baxımından çox vacib bir fərziyyədir. Birincisi, skeptiklərin kəmiyyət məlumatlarını tənqid etməsi daha çətin, çünki onlar fenomenə obyektiv qiymət verirlər. İkincisi, bu tip təcrübə, daha sərt bir sınaq forması olan, tənqiddə daha çətin məruz qalan məhdud seçimi olan təcrübələrə (orijinalda – “məhdud seçim təcrübələri”) aiddir. Üçüncüsü, məlumatların kəmiyyət qiymətləndirilməsi, hətta zəif psixi təsirləri ortaya çıxarmağa imkan verir ki, bu da tədqiqatçılara təkcə psixi qabiliyyətləri olan insanlarla deyil, həm də ən adi insanlarla təcrübə aparmağa imkan verir. Rişe özü, təsadüfi seçilmiş insanlarla 2927 oyun kartının tapmaq aktından ibarət bir sınaq keçirdi. Gözlənilən 732 əvəzinə 789 düzgün cavab aldı. Maraqlıdır ki, Rişe metodu təkcə parapsixologiyada deyil, həm də ənənəvi elmlərdə, məsələn, psixofizikada tətbiq edilmişdir.

Psixi Araşdırmalar Cəmiyyətinin qurulmasından sonrakı 50 il ərzində kartları təxmin etmək üçün ən sadə təcrübələr həyata keçirildi. Prattın 1940-cı ildə yazdığı əsər və digərlərinin klassik məqalələrində 80-dən çox belə təcrübə təsvir edilmişdir. Təəssüf ki, bu təcrübələrin demək olar ki, hamısı kifayət qədər ixtisaslı olmayan tədqiqatçılar tərəfindən aparılıb və bir çox metodoloji qüsurları da var. O illərin diqqətə layiq təcrübələrindən biri Harvard Universitetindən Corc İstbrusk tərəfindən edildi. Təcrübənin mahiyyəti, telepatik məlumat ötürülməsindən istifadə edərək kartların rəngini və uyğunluğunu təxmin etmək idi. Ümumilikdə 1660 təxmin aktı həyata keçirildi; düzgün cavabların sayı təsadüfi təxmindən gözləniləndən xeyli çox idi (2).

Həmçinin, inandırıcı skeptiklər tərəfindən keçirilən təcrübələrdən də bəhs edilməlidir. Ən məşhur təcrübələrdən biri 1915-ci ildə Stanford Universitetində Kuver tərəfindən keçirilmişdir. Təcrübənin mahiyyəti ondan ibarət idi ki, resipientlər 40 kartlar yığımından kartları təxmin etməli idilər; operator və resipient ayrı-ayrı otaqlarda oturmuşdular. Bu vəziyyətdə təxmin iki rejimdə - telepatik olaraq (operator resipientə məlumatı düşüncələrlə məlumat ötürməyə çalışırdı) və adi oyun zərlərinin atılması yolu ilə baş verdi. 10.000 təxmin etmə aktından sonra, Kuver telepatik və normal rejimlərdə bu kartlarının effektivliyində çox da əhəmiyyətli bir fərq tapmadı. Burden belə bir nəticə əldə etdi ki, telepatiya varlığının hipotezinin təsdiqlənmədi. Bununla birlikdə, hər iki rejimdə düzgün cavabların sayı gözləniləndən çox idi və bu, ekstrasensor effektdə aid edilir.

Təəssüf ki, o illərin tədqiqatları sistemli və ardıcıl deyildi. Bir qayda olaraq, böyük bir eksperimental sınaq keçirilirdi və orada da dayanırdı. Həmçinin, eksperimental sxemin özü standartlaşdırılmamışdır. Bütün bunlar, tezliklə Psixi Tədqiqatlar Cəmiyyətinin düşürgəsində, eləcə də Amerika Psixi Tədqiqatlar Cəmiyyətində, mənəviyönlü nəzəriyyəçilərlə inandırıcı təcrübəçilər arasında fikir ayrılıqlarının yaranmasına səbəb olmuşdur.

1927-ci ildə Duke Universitetində (ABŞ) ESQ fenomeninin həqiqətən də mövcudluğunun gerçəkliyi ilə bağlı ciddi bir araşdırma başladı və bu araşdırmalar psixi qabiliyyətləri yoxlamaq və onların eksperimental tətbiqinin metodologiyasının testləşdirilməsi üçün klassik xəri-

tələr hazırlayan Cozef Raynın adı ilə bağlıdır. Rayn tərəfindən hazırlanan eksperimental sxem ESQ fenomeninin öyrənilməsində böyük inqilab etdi və bununla əlaqədar olaraq Cozef Rayn “müasir eksperimental parapsixologiyanın atası” adlandırılır.

Görücülük qabiliyyəti Raynın tədqiq etdiyi ilk fenomen idi. O dövrdə telepatiya ilə bağlı təcrübələr ən populyar idi, aydın görücülük qabiliyyəti ənənəvi olaraq nəzərə alınmırdı (yalnız Rişenin erkən tədqiqatlarını xatırlamaq olar) (7). 1920-ci ildə Rayndan qısa bir müddət əvvəl, İna Cefson da həmçinin oyun kartlarını hədəf olaraq istifadə edərək böyük bir təcrübə keçirdi. O qeyd etmişdir ki, telepatiya ilə bağlı erkən təcrübələrdə görücülük ehtimalının nəzərə alınmasıdır (9).

Rayn ekstrasensör qabiliyyətləri yoxlamaq üçün oyun kartlarının ideal obyekt olmadığını bilirdi. Kartı təxmin etmə ehtimalı 1/52-dir, lakin eyni zamanda respient rənglərə münasibətdə seçicilik xarakterikdir. Burdan belə bir nəticə çıxır ki, aydın görmə qabiliyyəti olmadığı təqdirdə təxmin etmə heç də təsadüfi olaraq baş vermir. Bundan başqa hər bir kartda iki dəyişən (rəng və dəyər) var idi ki, bu da nəticələrin qiymətləndirilməsini çətinləşdirirdi. Məsələn, kartı dəqiq təxmin etmək tələb olunurdusa, rəngləri yaxşı seçən insanlar, lakin dəyərləri yanlış təxmin edən insanlar testdən keçməmiş sayılırdı.

Yuxarıdakı problemləri aradan qaldırmaq üçün Rayn təsadüfi təxmin modelinin tətbiq olunmasına biləcəyi hədəf obyektləri yəni hər bir obyektin eyni ehtimal olunan təxminlərini tədqiq etməyə başladı. Əvvəlcə Rayn ekstrasensör hədəf qismində psixi hədəf olaraq rəqəmləri və hərfləri istifadə edirdi, lakin ayrı-ayrı hərflərə və rəqəmlərə görə seçicilik modeli yenə də təsadüfi etmədi. Tezliklə, Raynın Duke Universitetindəki həmkarı psixoloq Karl Zener, hədəf olaraq ən sadə həndəsi formalı (indi Zener kartları olaraq bilinən) kartlardan istifadə etməyi təklif etdi. Bu cür kartların toplusunun hər biri beş həndəsi simvoldan birini əks etdirən 25 kartdan ibarət idi: kvadrat, dairə, çarpaz (artı), ulduz və dalğalı xətlər. Zener kartları ilə edilən tipik bir sınaqda, ESQ-dən istifadə edərək subyektlərin üzü aşağı olan qarışıq topludan bütün kartları təxmin etmələri istənilirdi. Çoxsaylı təkrarlamalarda düzgün cavabların sayının artması bu ekstrasensör qavrayış fenomeninin mövcudluğunun reallığını göstərəcəkdir.

Bu mərhələdə Zener xəritələrindən istifadə edərək ESQ-ın eksperimental təcrübələri ilə bağlı bəzi əsas anlayışlar təqdim edilməlidir. Kartda təxmin edilən simvolu “hədəf” adlandırmaq daha düzgün hesab olunur. Tədqiq olunanın qarşısında duran karta hər bir “cəhd” versiyasına “cavab” deyilir. Kart düzgün təxmin edildikdə “hədəfə dəydi”, səhv olarsa “yanılma” deyirlər. Mövzunun bütün 25 cavabı “seriya” ya birləşdirilir. Bir qayda olaraq, bir girişdə (seansda) bir neçə seriya ardıcıl olaraq aparılır.

Cozef və Luiza Rayn ESQ fenomenini öyrənmək üçün bir neçə eksperimental metodlar hazırladılar. Onlardan ikisi görücülük fenomeninin öyrənilməsinə həsr edilmişdir. Birinci metod yuxarıdan aşağıya doğru sıralanan kartlardakı simvolların ardıcılığını təxmin etməyi tələb edir. Tədqiq olunan 25 cavab verdikdən sonra bütün kartlar yuxarıdan aşağıya doğru çevrilir və düzgün təxmin olunan cavablar sayılır. İkinci metodda tədqiq olunan hər cəhddə bir kart təxmin edilir. 25 cəhddən sonra düzgün ehtimal olunan cavablar hesablanır. Hər iki metodda eksperimentatorun özü hansı kartın harada olduğunu bilmir. Bu da telepatiya ehtimalını istisna edir və eyni zamanda təcrübəni kor edir. Rayn ailəsi həmçinin görücülük və telepatiya kimi ümumi psixi qabiliyyətləri qiymətləndirmək üçün bir üsul da hazırladı. Metodun mahiyyəti ondan ibarətdir ki, təcrübəçi (və ya operator) kartlar yığımından bir kart götürür, ona baxır və sonra üzünü aşağıya doğru tədqiq olunanın qarşısına qoyur. Bu yolla, tədqiq olunan kartı həm görücülük hesabına, həm də düzgün cavabı bilən tədqiqatçı (operator) ilə telepatik ünsiyyət hesabına təxmin edə bilər. Yeri gəlmişkən, telepatiyanın öyrənilməsi ilə bağlı əvvəllər qeyd

olunan təcrübələr əslində ümumi ekstrasensor qabiliyyətlərin öyrənilməsi ilə bağlı təcrübələr idi, çünki onlar görücülük ehtimalını daxil etməmişdilər.

Statistik baxımdan, Zener kartlarını təxmin etmək üçün Rayn metodu belədir: hər cəhddə bir kartı düzgün təxmin etmə ehtimalı $1/5$ -dir. Buna görə, ekstrasensor qavrayış olmadıqda, bir insan yalnız hər beşinci kartı düzgün təxmin edəcək, buna görə də bir seansda 25 kartdan 5 kart düzgün təxmin olunacaq. Beləliklə, riyazi gözləmə baxımından düzgün təxmin ehtimalı beşdir (bir seansda). Tədqiq olunan bir neçə seansdan keçdikdən sonra onun göstərdiyi nəticə gözlənilən riyazi dəyərlə müqayisə olunur. Əldə olunan nəticəni gözlənilənlə müqayisə etmək üçün müxtəlif statistik meyarlar (z-kəmiyyət, t-meyarlar və s.) tətbiq olunur. Statistik meyarın bu və ya digər həcmnin əldə edilməsi ehtimalı r -dəyərindən istifadə edərək müəyyən edilir. Nəticədə, əgər r -dəyərinin 0.05 -dən az olduğu ortaya çıxsə (yəni əldə edilən nəticə ilə gözlənilən nəticə arasındakı fərq 5% -dən aşağı olduqda tamamilə təsadüfidir), onda deyirlər ki, psihipotez təsdiqlənir və ekstrasensor qavrayışın mövcud olmadığı hipotezi təkzib edilir.

Tədqiqatın sxemi hazırlandıqdan sonra Rayn hissiyyətə malik olan və bu hissiyyət hesabına təcrübəni uğurla keçə biləcək uyğun tədqiq olunanlar axtarmağa başladı. İlk uğurlu nəticələr 800 cəhddən 207 düzgün cavab verən 24 tələbədən ibarət bir qrup ilə əldə edildi (160 düzgün ehtimal gözlənilirdi). Belə bir nəticə əldə etmə ehtimalı təxminən 1000000 -da 1 -dir [8]. Zaman keçdikcə Rayn bütün insanların bu ekstrasensor testlərdən uğurla keçməyə meyilli olmadığını aşkar etdi. Yalnız çox az adam ardıcıl olaraq yüksək nəticələr göstərə bilir. Raynın ən yaxşı tədqiq olunanlarından biri ilahiyatçı tələbə Xyubert Pirs idi. O, gözlənilən 690 seansda (!) 25 kartdan 8 -i təxmin etmişdi (9).

Cozef Rayn nəticələrdə məqsəddən yayınmaların qarşısını almaq üçün daim eksperimental texnikanı təkmilləşdirməyə çalışırdı. Məsələn, kartonun keyfiyyətsiz olması səbəbindən, kartların arxaları zamanla mövzulara bir ipucu ola biləcək müxtəlif çatlar və ya hər hansı bir əzilmələr yaranırdı. Bundan başqa, əgər təcrübəçi düzgün cavabı bilsəydi, üz ifadələri və ya səs tonu ilə düzgün və yanlış cavablarına istər-istəməz reaksiya verə bilərdi ki, bu da bir işarə ola bilər. Həmçinin hər növdən yalnız 5 kart olduğunu bildiyi halda tədqiq olunan variantları hesablaya bilərdi. Raynın klassik "Extra-Sensory Perception" kitabında (1934) təcrübələrinin keyfiyyətini artırmaq üçün sisteməlik cəhdlərini təsvir olunmuşdur (2). Bu kitabın əsas üstünlüyü ilk dəfə olaraq ESQ fenomeninin ənənəvi elm nöqtəyi-nəzərindən necə öyrənilə biləcəyini göstərməsidir ki, bu da digər tədqiqatçıları təcrübələrini aparmağa stimula vermişdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, kitabı həm adi psixoloqlar, həm də geniş ictimaiyyət tərəfindən maraqla qarşılanmışdır. Buna baxmayaraq, əsərin kütləvi informasiya vasitələrində yayımlanmasından sonra psixoloqların reaksiyası kəskin şəkildə neqativ münasibətə çevrildi. Raynın araşdırması haqsızlığa məruz qalaraq tənqid olundu. Məsələn, bəzi tənqidçilər Rayn psixologiyanı bir elm olaraq gözdən salmaq üçün bu təcrübələri qəsdən apardığını irəli sürdülər. Daha rasional tənqidçilər kartların qeyri-bərabər qarışdırılması, aldatma, statistik səhvlər və s. kimi mümkün metodoloji səhvlərə yol verildiyini qeyd etdilər. Qeyd etmək lazımdır ki, Rayn tənqidin öhdəsindən gəlmiş və sonrakı tədqiqatlarda bir çox şərhləri nəzərə almışdır (3).

Raynın ardıcılları ESQ fenomenini araşdırmaq üçün xüsusən də kartlarla təkrarlanan və uzun təcrübələrin yoruculuğu səbəbindən alternativ üsullar hazırladılar. Məsələn, Fisk və Mişel, hədəf olaraq fərqli saat əqrəbinin müxtəlif mövqeləri olan şəkillərdən istifadə edirdilər. Məlum oldu ki, tədqiq olunanlar bu və ya digər zamanı təxmin edə bilirlər, buna görə də nəticələr oyun kartları, rəqəmlər və hərflərdəki kimi qərəzli olduğu ortaya çıxdı (8).

Texnologiyanın inkişafı ilə əlaqədar olaraq psixi təcrübələrin metodologiyası da dəyişdi. 1960-cı ilin sonunda Şmidt hədəflərin təsadüfi ardıcılıqla yaradılmasına imkan verən təsadüfi

bir hadisə generatoru icad etdi (qeyri -bərabər qarışdırma problemini aradan qaldırdı) (9). Generatorlar, tapşırıq növünü şaxələndirməyə imkan verən digər qurğular kimi monitorlara da qoşula bilər. Üstəlik, bu cür avadanlıqların istifadəsi məlumatların toplanmasını və işlənməsini əhəmiyyətli dərəcədə sürətləndirir və insanın səhv etmə ehtimalını aradan qaldırır.

Son bir neçə onillikdə, açıq cavablı təcrübələr, xüsusən də müxtəlif dəyişmiş şüur vəziyyətlərində ekstrasensor alqının öyrənilməsi aspektində, yenidən dirçəliş yaşayır. Yeri gəlmişkən, bu anda açıq bir cavab olan təcrübələr üstünlük təşkil edir, buna görə də onları bir az daha ətraflı nəzərdən keçirməyə dəyər. Bu cür təcrübələrdə hədəf obyektlərin seçimi praktiki olaraq məhdud deyil. Bunlar filmlər, şəkillər, videolar və s. Yəni parlaq və zəngin bir şey ola bilər. Bu cür obyektlər məhdud seçimlə edilən təcrübələrdəki hədəflərdən qat-qat mürəkkəbdir. Tədqiqatçılar bir sınaq keçirməzdən əvvəl, hər zaman müəyyən alt qruplara birləşdirilmiş bir sıra hədəflər meydana gətirərək mümkün olan hər cür hədəfi diqqətlə seçirlər. Məsələn, hədəf olaraq 120 rəngli kart postalardan ibarət bir kolleksiyaya istifadə edilərsə, təsadüfi olaraq hər biri 30-dan ibarət 4 qrupa bölünür, qeyri-şəffaf zərflərdə möhürlənir, sonra seans üçün istifadə etmək üçün zərflərdən biri təsadüfi seçilir. Hədəf seçildikdə, operator (təcrübə telepatikdirsə) hədəfə baxır və onu zehni olaraq alıcıya ötürməyə çalışır. Məhdud bir seçim təcrübəsi halında, alıcının həmişə bir neçə sabit cavab variantları vardır (məsələn, xaçlı bir kart, dairəsi olan bir kart və s.). Açıq cavab verən bir təcrübə vəziyyətində, alıcı tez -tez hədəfin nə ola biləcəyini bilmir, buna görə də düşüncələrini və hisslərini təsvir edir. Məhdud bir seçimlə, cavabın düzgünlüyü şübhə doğurmur: ya kartı təxmin etdi, ya da yox. Açıq cavab verildiyi təqdirdə, təcrübəçilər alıcının sözüə əsaslanaraq hədəf haqqında məlumat alıb-almadığını qiymətləndirirlər (və ya kənar bir mütəxəssisə təqdim edirlər). Alıcı ilə hədəfin təsvirləri arasındakı oxşarlıq dərəcəsini qiymətləndirmək üçün tez-tez kəmiyyət miqyası təqdim olunur. Bunun ardınca məlumatların standart statistik işlənməsi aparılır.

Açıq seçimli eksperiment təcrübəsinə nümunə olaraq, Ulman və başqaları tərəfindən Bruklindəki Maymonid Tibbi Mərkəzində (ABŞ) aparılan təcrübəni nəzərdən keçirə bilərik (4). Tədqiqatçılar ekstrasensor qavrayış fenomenini yuxuda araşdırdılar və tədqiq olunanların xəyallarının məzmununun qrafik şəkillər, məsələn, məşhur rəsm əsərləri haqqında duyğusal əlçatmaz məlumatlar ilə əlaqəli ola biləcəyi qənaətinə gəldilər. Bu nəticələr tezliklə digər tədqiqatçılar tərəfindən təsdiq edildi (6). Ullman və digərlərinin açıq cavabı ilə başqa bir maraqlı təcrübə Bu idi: elm adamları 10 spesifik qrafik elementin bütün mümkün birləşmələrini ehtiva edən 1.024 slayddan ibarət bir dəst yaratdılar (7). Sonra dəyişilmiş bir şüur vəziyyətində mövzuya gələn hədəf slaydı və qrafik görüntünü kəmiyyətcə müqayisə edə bilərsiniz (həmçinin bu 10 element vasitəsilə kodlanmışdır). Bu cür təcrübələr, dəyişmiş bir şüur vəziyyətində ekstrasensor qavrayış fenomeninin öyrənilməsinə böyük töhfə verdi.

Cəmiyyətin diqqətini çəkən başqa bir eksperimental metodika, 1970-ci illərdə Tarq və Puzoff tərəfindən Stenford araşdırma institutunda (ABŞ) hazırlanmış və sınaqdan keçirilmişdir (2). “Uzaqdan baxma” və ya “uzaqgörənlik” (orijinalda – “distant baxış”) adlanan metodun mahiyyəti ondan ibarətdir ki, tədqiq olunan digər tərəfdaşının həmin anda yerləşdiyi uzaqda yerləşən görünməyən yerin şəraitini təsvir etməli idilər. Həmçinin hakimlər təcrübənin ikinci iştirakçısının harada olduğunu bilmirlər; onlar resipientin cavabını bütün mümkün məkanlarla (adətən onlardan bir neçəsi var) müqayisə edir və təsvirə ən yaxın olan yeri seçirlər. Tarq və Puzoffa görə resipientlərin təsvirləri ilə həqiqi məkan arasındakı uyğunluq açıq-aşkar təsadüfi deyildi. Skeptiklər hakimlərin həqiqətən də “kor” olmadığı və hədəf məkan haqqında məlumatlı olduqları və buna görə də subyektlərin ballarını qəsdən artırdıqları fikrini irəli sürdülər (12).

Bu üsul digər parapsixoloqların tədqiqatlarında da istifadə edilmişdir [6], lakin onlar da metodoloji qüsurlara və məlumatların səhv statistik işlənməsinə görə tənqid edilmişdir (5). Buna baxmayaraq, tənqidçilərin iddialarını diqqətlə təhlil edən Qertrud Şmeydler, yuxarıdakı eksperimentlərdən alınan nəticələr məsafəli ekstrasensor qavrayışın mövcudluğunu və ESQ öyrənmək üçün uzaqdan izləmə (distant) metodunun etibarlılığını təsdiq etdiyi qənaətinə gəldi. Qeyd edək ki, Storm və Persingerin (8) son təcrübələrində Tarq və Puzoffun, həmçinin Dann və digərlərinin məlumatları təsdiq edilmişdir.

ESQ mövzusunda bir çox yeni metodoloji yanaşmalara və müvəffəqiyyətli təcrübələrə baxmayaraq, bir çox psixoloq Raynın ilk iş illərində ifadə olunan klassik tənqidi mövqelərinə sadıq qalmağa davam etdilər. Məsələn, Marksın 1986-cı ildə ifadə etdiyi ekstrasensor təcrübələrə qarşı irəli sürdüyü tənqidi arqumentləri (11), hələ 1930-cu illərdə Rayna ünvanlanan bütün tənqidlərdən əsaslı şəkildə fərqlənir. Əhəmiyyətli bir dəyişiklik yalnız əvvəllər aparılan tədqiqatların qiymətləndirilməsinə meta-analiz metodunun tətbiq olunması ilə baş verdi. Bu üsul bir fenomenin öyrənilməsi üzrə bütün təcrübələrin nəticələrini birləşdirməyə və inteqral nəticə əldə etməyə imkan verir [60, 106, 229]. İllər ərzində həm parapsixoloqlar, həm də tənqidçilər müxtəlif növ ESQ üzərində çoxlu sayda metaanalizlər aparmışlar (10). Həm birinci, həm də ikinci təcrübələrdə belə bir nəticəyə gəldilər ki, eksperimentlərdə müşahidə olunan effektiv məlumatların zəif statistik işlənməsi və ya tədqiqatçıların qərəzli mövqeyi ilə izah oluna bilinməz (9).

Müasir psixoloqlar arasında belə bir dominant təsəvvür mövcuddur ki, ESQ fenomeninin öyrənilməsi qeyri elmi bir peşədir. Hal-hazırda əsas arqument ondan ibarətdir ki, parapsixoloqlar iddia edilən ekstrasensor qabiliyyətlərə nəzarət üsulları metodlarını işləyib hazırlaya bilmədilər. Bundan başqa müşahidə olunan psi effektinin həcmi çox kiçikdir: əgər ən yaxşı variantda tədqiq olunanlar effektin statistik həcminə baxmayaraq 25 kartdan yalnız 8 kartı təxmin edə bilirlərsə, bu cür qabiliyyətlərin insanlara hər hansı bir fayda verəcəyinə inanmaq çətinidir. Həmçinin, bəzi elm adamları fenomenlə ciddi maraqlanmaq üçün 100% təxmin ehtimalına ehtiyac duyurlar. Bunu Qendinin sözləri ilə təsvir etmək olar: "Bilmək istərdik, əgər bu cür super güclər varsa, sahibləri niyə ümumiyyətlə yanılırlar?" Belə ki, hazırda parapsixoloqların qarşısında yalnız fenomenin reallığını statistik baxımdan sübut etməklə yanaşı, həm də bunun emosional inandırıcı sübutlarını tapmaq vəzifəsi durur.

Məqalənin aktuallığı. Parapsixologiyada ekstrasensor qavrayış fenomeninin tədqiqi tarixi problemi bu sahədə çalışan mütəxəssislərin diqqət mərkəzində durur. Bu tədqiqat tarixini öyrənməklə bu sahədə mövcud olan bir sıra problemlərlə bağlı əldə olunan eksperimental tədqiqat materiallarına əsaslanaraq insanların parapsixologiyaya sahəsində maarifləndirilməsi üzrə məqsədyönlü iş aparılması məqsədəuyğun davranışdır. Bunun sayəsində parapsixologiyada mövcud bir sıra eksperimental materiallar əldə olunması baxımından böyük əhəmiyyətə malikdir.

Məqalənin elmi yeniliyi. Araşdırdığımız problemin tədqiqinə həsr olunmuş elmi ədəbiyyatların təhlili göstərir ki, bu problem həm psixoloq, həmçinin digər elmlərdə bir sıra mütəxəssislər tərəfindən, məsələn sosial-psixoloqlar, araşdırılıb. Azərbaycanda isə bu mövzuda əsaslı məqalə nəşr olunmamışdır.

Məqalənin praktik əhəmiyyəti və tətbiqi. Məqalədən ali və orta ixtisas məktəblərinin müəllimləri, tələbə və magistrantlar, eləcə də praktik pedaqoq və psixoloqlar istifadə edə bilirlər.

Ədəbiyyat

1. Dream telepathy: experiments in nocturnal ESP / M. Ullman, S. Krippner, A. Vaughan // Jefferson, NC: McFarland, 2nd ed., 1989.
2. Estabrooks G.H. A contribution to experimental telepathy // Journal of Parapsychology. – 1961. – Vol. 26. – P. 190-213.
3. Experiments in psychical research at Leland Stanford Junior University / J.E. Coover // New York: Arno Press, 1975.
4. Haraldsson E., Houtkooper J.M. Meta-analyses of 10 experiments on perceptual defensiveness and ESP: ESC scoring patterns and experimenter and decline effects // Journal of Parapsychology. – 1995. – Vol. 59. – P. 251-271.
5. Haraldsson E., Houtkooper J.M. Psychic experiences in Multinational Human Values Study: who reports them? // Journal of the American Society for Psychical Research. – 1991. – Vol. 85. – P. 145-165.
6. Milton J. Effects of “paranormal” experiences on people’s lives: an unusual survey of spontaneous cases // Journal of the Society for Psychical Research. – 1992. – Vol. 58. – P. 314-323.
7. Radin D.I. Electrodermal presentiments of future emotions // Journal of Scientific Exploration. – 2004. – Vol. 18. – P. 253-273.
8. Sartori L., Massacessi S., Martinelli M., Tressoldi P. Physiological correlates of ESP: heart rate differences between targets and nontargets // Journal of Parapsychology. – 2004. – Vol. 68. – P. 351-360.
9. Watt C.A., Baker I.S. Remote facilitation of attention focusing with psisupportive versus psi-unsupportive experimenter suggestions // Journal of Parapsychology. – 2002. – Vol. 66. – P. 151-168.
10. Watt C.A., Brady C. Experimenter effects and the remote facilitation of attention focusing: two studies and the discovery of an artifact // Journal of Parapsychology. – 2002. – Vol. 66. – P. 49-72.
11. Watt C.A., Nagtegaal M. Reporting of blind methods: an interdisciplinary survey / Journal of the Society for Psychical Research. – 2004. – Vol. 68. – P. 105-114.
12. Wiseman R., Smith M.D. Assessing the role of cognitive and motivational biases on belief in the paranormal // Journal of the Society for Psychical Research. – 2002. – Vol. 66. – P. 178-186.

С.Т. Джабраилова

История экспериментального изучения феномена экстрасенсорного восприятия

Резюме

Существующее сегодня доказательство подлинности экстрасенсорного восприятия полностью отвечает всем требованиям, предъявляемым к другим психологическим явлениям. Однако это не означает, что положительные результаты, полученные в результате этих экспериментов, будут повторяться при сравнении с другими исследованиями.

То есть валидность и достоверность исследования нарушаются. Даже ранние эксперименты Райана показали, что такие люди значительно различались по своей способности сдавать ментальные тесты. Однако даже если явление повторно исследуется в лаборатории в той же последовательности и тот же результат не получается, это не означает, что оно нереалистично.

В целом, если результаты подтверждаются несколькими группами исследователей, психологическое сообщество признает их подлинными и не подозревает о мошенничестве, сговоре или некомпетентности. Как видно, спор не будет разрешен до тех пор, пока не будет применена единая система требований ко всем психологическим и парапсихологическим практикам и не будут устранены двойные стандарты.

S.T. Jabrailova

History of the experimental study of the phenomenon of extrasensory perception

Summary

Proof of the authenticity of the extrasensory perception that exists today fully meets all the requirements for other psychological phenomena. However, this does not mean that the positive results obtained from these experiments will be repeated when compared with other studies. That is, the validity and credibility of the research is violated. Even Ryan's early experiments showed that such people differed significantly in their ability to pass mental tests. However, even if a phenomenon is re-examined in the laboratory in the same sequence and the same result is not obtained, this does not mean that it is unrealistic.

In general, if the results are confirmed by several groups of researchers, the psychological community recognizes them as genuine and does not suspect fraud, collusion, or incompetence. As can be seen, the dispute will not be resolved until a unified system of requirements for all psychological and parapsychological practices is applied and double standards are eliminated.

Redaksiyaya daxil olub: 19.11.2021